

MARÍA DE LOS ÁNGELES HERRERO HERRERO

**L'univers literari
de les escriptores valencianes
dels segles XVI-XVIII**

institutió
alfons el magnànim
centre valencià
d'estudis i d'investigació
VALÈNCIA, 2018

© María de los Ángeles Herrero Herrero, 2018
© De la present edició: Institució Alfons el Magnànim-CVEI
Diputació de València, 2018

Disseny de la coberta: Estudio Juan Nava
Disseny de la col·lecció: Fèlix Bella
Il·lustració de la coberta: Gerard ter Borgh, *Briefschrijfster*,
c. 1655. Mauritshuis, Den Haag

ISBN: 978-84-7822-753-2
Dipòsit legal: V. 839-2018

Impressió: IMPREMTA
DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA

Quién duda, lector mío, que te causará admiración que una mujer tenga despejo, no sólo para escribir un libro, sino para darle a la estampa, que es el crisol donde se averigua la pureza de los ingenios; porque hasta que los escritos se rozan en las letras de plomo, no tienen valor cierto.

María de Zayas y Sotomayor ([1637] 2001: 17).

Índex

Paraules preliminars	9
Panoràmica de l'escriptura de dones dels segles XVI-XVIII en l'àmbit valencià	13
Un centenar d'autores i una barreja de gèneres. Confessions i 'vides' com a manera d'expressió femenina	21
L'escriptora valenciana i la (in)fidelitat a la llengua catalana. La impremta com a factor indirecte	61
Un arbre genealògic en les lletres femenines valencianes	73
Una proposta de revisió del cànon literari	83
Cloenda	91
Bibliografia	97

Paraules preliminars

La literatura catalana de l'època moderna ha estat estigmatitzada durant molt de temps. L'ús del terme «decadència» per a qualificar un període extens de quasi tres segles estenia per tots aquells anys l'ombra de consideracions com la minva de la qualitat literària, la castellanització, la infidelitat lingüística, les renúncies, i altres fantasmes que ha calgut anar esborrant dels manuals i de les premisses que s'ofereixen a qui s'acosta a l'època. Tant els treballs puntuals que han anat apareixent en els darrers quasi trenta anys com les recents històries de la literatura catalana han resituat les obres i els autors, i els han contextualitzat en els moments històrics i literaris que els pertocuen: Renaixement, Barroc, Neoclassicisme. S'ha fet veure la necessitat de revisar conceptes i d'investigar molts aspectes encara poc o gens estudiats, com ara l'edició d'autors importants i encara no editats; la necessitat de dur a terme investigacions arxivístiques i documentals que puguen esclarir dubtes sobre molts fets reflectits en els textos literaris, sobre dades biogràfiques, sobre dates de composició, sobre relacions literàries, etc. Un període tan llarg en el temps demana una dedicació intensa i continuada. I si les mancances són òbvies en el cas d'autors o de gèneres reconeguts, altres menys valorats tradicionalment han estat realment desatesos, com és el cas de l'escriptura femenina.

L'aportació de M. Àngels Herrero s'ha dirigit sempre a aquesta mateixa intenció de descobrir i redescobrir aspectes desconeguts o poc estudiats de l'època moderna; amb un afany constant ha navegat durant anys per arxius i biblioteques mirant de trobar dades sobre escriptores valencianes dels segles XVI-XVII, des d'un punt de partida amb tan pocs noms que es podien comptar amb els dits de les mans. En els primers moments de la seua investigació va publicar un recull de dades arreplegades en aquelles recerques, i va multiplicar el nombre d'escriptores enregistrades (Herrero 2009) que arribaren a ser cinquanta-set. La perseveració i la cura amb què

s'hi ha dedicat s'han vist recompensades posteriorment amb un nou augment del nombre d'escriptores en cinquanta més, augment que dóna un panorama de l'escriptura femenina valenciana (en castellà i en valencià) de l'època moderna ben interessant.

Però no només ha mirat de recollir un llistat de noms nous, sinó que ha mirat de difondre dades biogràfiques o d'obres atribuïdes a una o altra autora; ha volgut, també, configurar un mapa dels gèneres conreats –com ara les vides o les autobiografies i les confessions espirituals–, dels interessos literaris d'aquelles escriptores, de les característiques de les obres. A la difusió de les dades sobre les més de cent autores que recull, quasi totes procedents de l'àmbit conventual, afeg una contextualització en l'espai de la literatura religiosa que els correspon, els gèneres tan diversos que conreen, la valoració de la llengua en què escriuen; i conclou amb la necessitat de la reformulació d'un cànon que no oblide la presència d'aquestes autores oblidades. En definitiva, un projecte ambiciós des dels seus inicis que s'ha vist reflectit en un llibre i diverses publicacions anteriors i que ara recull les aportacions més recents derivades, en gran part, de la investigació per a l'obtenció del títol de doctora.

M. Àngels Herrero ha alertat sobre la necessitat de tenir en compte noms com els de les poetes Bernarda Romero o Laura de San José, o com les escriptores en prosa Maria Igual, Àngela Almenar o Narcisa Torres; ha recollit la varietat de textos que produeixen, des de poemes per a certàmens fins a textos doctrinals com ara oracions o tractats ascètics, com també cartes, confessions i altres tipus textuals dins de l'àmbit de la privacitat. Per descomptat que caldrà editar i estudiar moltes d'aquestes obres, i incloure-les en els repertoris literaris. La visibilitat i el reconeixement d'aquest àmbit de la literatura, d'aquests noms, mereixen un lloc en el cànon literari. El catàleg complet d'escriptores es publicarà en un altre lloc, en forma de llistat alfabètic que permeta posteriors ampliacions, mentre que la investigació sobre les autores, els gèneres, la llengua i el cànon es recull en aquest volum, publicat en la col·lecció «Estudis Universitaris» de les publicacions de la Institució Alfons el Magnànim, en la qual ja s'han publicat altres estudis sobre escriptores del Barroc,

estudis de gènere i temes d'interés general en les lletres valencianes. Sens dubte, l'aportació de M. Àngels Herrero representa un avanç significatiu en l'estudi de l'escriptura femenina i de les lletres de l'època moderna, de la qual podem felicitar-nos.

Marinela Garcia Sempere

Panoràmica de l'escriptura de dones dels segles XVI-XVIII en l'àmbit valencià¹

Fins fa relativament pocs anys la desatenció per la producció femenina valenciana de l'edat moderna havia estat una constant quasi irremeiable. El panorama general dels estudis sobre la literatura catalana del període modern i el fet que en aquest context la figura de l'escriptora havia estat gairebé ignorada, no donaven una resposta sincera ni mitjanament fidel a la realitat sobre la qüestió de quina havia estat la connexió o l'íntima relació entre les fèmines i la literatura en el territori de parla catalana, en aquest cas, valenciana, donat que geogràficament i històrica ens situem al regne de València durant els segles XVI-XVIII.

No obstant això, aquest horitzó no ens ha d'estranyar si considerem tota una sèrie de factors, els quals es podrien focalitzar en dos, de ben greus per altra banda. En primer lloc, el quasi desinterés fins fa ja alguns anys per la producció literària dins del període cultural modern, el qual havia estat qualificat tradicionalment com a «Decadència».² Ara bé, afortunadament no han estat poques les ocasions a expressar el desacord amb el seu ús,³ i el ressò del terme es troba més lluny gràcies als nous estudis sobre literatura catalana de l'edat moderna, entre els quals destaquem els volums: *Francesc Fontanella: una obra, una vida, un temps* (2006), *Fontanellana. Estudis sobre l'època*

1 El nostre agraïment al personal dels centres arxivístics i biblioteques a què ens hem dirigit i ens han facilitat la consulta dels documents a què fem referència en aquest volum. Igualment als investigadors i a les investigadores que ens han ajudat a aclarir dubtes, molt especialment a la Dra. Marinela Garcia Sempere.

2 El concepte, que apareix per primera vegada com a definidor cultural el 1857, per Magí Pers i Ramona en *Historia de la lengua y la literatura catalana desde su origen hasta nuestros días*, propicià que autors posteriors el feren servir passant al segle xx, amb la consegüent indiferència per la producció literària dels segles XVI, XVII i XVIII (Escartí 2005: 62). Vegeu també Comas (1980).

3 Un clar exemple ha estat l'article de Lluís Bonada que ho pregona amb un títol eloqüent: «Adéu a l'estigma de la Decadència», *El Temps*, «Cultura», 21/06/2011.

*i l'obra de Francesc Fontanella (1622-1683/1685) (2009), Poesia catalana del Barroc. Antologia (2006), Del Cinccents al Setcents. Tres-cents anys de literatura catalana (2010), Llengua i literatura. Barcelona 1700 (2011), Panorama crític de la literatura catalana. Edat moderna (2011), així com el monogràfic del número 57 (tardor 2014) de la revista Caplletra que dedica a la «Literatura política de l'edat moderna», i l'antologia de poesia de Francesc Fontanella *O he de morir o he d'amar* (2015).*

I en segon lloc, és palesa l'absència d'escriptors dins del cànon literari de les literatures hispàniques en general i de la catalana en particular. Assenyalava tan encertadament Eulàlia Lledó (2002: 173) que «des de sempre, hi ha hagut escriptors»; i és que aquesta afirmació pot semblar una obvietat, si no fos el cas que al nostre territori fins fa ben poc el desconeixement i la invisibilitat d'autories femenines durant el període modern eren palesos. Nogensmenys, a l'hora d'empènyer la recerca de noms i després de fer un repàs a les escriptores catalanes medievals i, en concret, a les valencianes, en què trobem les *trobairitz*,⁴ Tecla de Borja (1435-1459), sor Isabel de Villena (1430-1490) o Isabel Suaris (1440-1490);⁵ i de l'edat moderna, en què els únics noms que ens apareixien eren el d'Hipòlita Roís de Liori (1479-1546)⁶ i la poetessa Narcisa Torres (?) –literàriament coneguda com a Rosa Trincares–, no hi obtinguérem una resposta satisfactòria.

Però, darrerament hem de celebrar l'augment per la dedicació al món de l'escriptura femenina. Els estudis sobre dones dins l'àmbit literari dels segles XVI, XVII i XVIII, doncs, han patit una transformació positiva, sobretot pel que fa a les literatures hispàniques (Zaragoza 2013c: 334). Com també evidenciava Garcia Busquets (2013b: 283), seguint les paraules de James Amelang (1990: 191-192):

4 Vegeu Casas (1994) i Riquer (2000) sobre les *trobairitz*.

5 Vegeu-ne les fitxes en el *Diccionari Biogràfic de Dones* (<www.dbd.cat>): les de Tecla de Borja i Isabel Suaris, per Marinela Garcia Sempere; i la d'Isabel de Villena, per Lenke Kóvacs.

6 Vegeu-ne la fitxa en el *Diccionari Biogràfic de Dones* (<www.dbd.cat>) per Laia de Ahumada.

a la darrera dècada del s. xx, (...) constatava l'escassetat d'estudis a la península sobre espiritualitat i dones de l'època moderna, en relació a l'abundància de fonts i la multitud de treballs de gran qualitat que sobre aquests temes es produïen fora de l'estat espanyol. Sortosament aquest panorama ha anat canviant i l'interès per l'escriptura femenina va en augment (...). Actualment hi ha diversos estudis i exhumacions de textos en procés, i se celebren trobades científiques (...). També hi ha ajudat el fet que en els darrers anys l'anàlisi dels egodocuments –alguns d'ells d'autoria femenina i de temàtica religiosa– ha experimentat un desenvolupament molt important (...).

En aquesta línia podem esmentar una sèrie d'exemples ben il·lustratius que són d'especial interès i projecció: les activitats que promou el projecte BIESES (*Bibliografía de escritoras españolas*) (<www.bieses.net>);⁷ l'exposició que s'organitzà a la Biblioteca Nacional de España «El despertar de la escritura femenina en lengua castellana» (2013) (<<http://www.bne.es/es/Micrositios/Exposiciones/Escritoras/index.html>>), en la qual es tractaven velles conegudes de la crítica literària femenina com sor Isabel de Villena (1430-1490), Teresa de Jesús (1515-1582), María de Zayas (1590-1661?) o sor Juana Inés de la Cruz (1651-1695). Així com l'aparició de bibliografia específica sobre escriptura femenina com *Del instante a la eternidad. Exégesis sobre «la espera» en la escritura de mujeres*;⁸ l'edició a càrrec de M. del Mar Cortés Timoner sobre *Las primeras escritoras en lengua castellana* (2015) amb una selecció de textos;⁹ o més específicament sobre l'espiritualitat femenina en l'edat moderna com *Alma de las mujeres. Ámbitos de espiritualidad femenina en la modernidad (ss. XVI – XVIII)*;¹⁰ o

7 Alhora la difusió d'aquesta temàtica s'estén amb la celebració de congressos sobre la producció cultural de dones en la Península i a Amèrica Llatina, com per exemple *Escritoras entre rejas. Escritura conventual femenina en la España Moderna* (celebrat del 5-7 de juliol de 2012, a la Universidad Nacional de Educación a Distancia de Madrid) o «GEMELA 2014: Trazando caminos: jornadas, encrucijadas y direcciones» (8-10 setembre 2014, a la Universitat de Lisboa).

8 Vegeu Arráez/Peral (coord., 2014).

9 De Leonor López de Córdoba, sor Constanza de Castilla, Teresa de Cartagena, sor Juana de la Cruz, sor María de Santo Domingo i Florencia Pinar, entre d'altres.

10 Javier Burrieza (ed., 2015).

sobre l'escriptura conventual, *Letras en la celda. Cultura escrita de los conventos femeninos de la Edad Moderna*.¹¹

Al costat de totes aquestes contribucions, entre d'altres, alhora, hi ha un «interés creixent per la literatura femenina experimentat als territoris de parla catalana, en paral·lel als avanços que s'hi han produït en el panorama europeu» com feia notar Verònica Zaragoza (2013b: 267). Però, malgrat que a l'àmbit català les lletres femenines valencianes s'han vist afavorides

per una certa revaloració (...) i hi han anat apareixent (en un degoteig lent però constant) diverses contribucions (...) –independentment de la llengua literària emprada– (...), la recerca encara s'hi troba en un estat bastant embrionari (Zaragoza 2013c: 335).

Des d'aleshores no han deixat de veure la llum noves aportacions sobre el tema i la bibliografia en estudis sobre la literatura femenina en l'àmbit de la literatura catalana –valenciana–, a poc a poc, creix en quantitat i qualitat.¹² Hi ha l'aparició d'una sèrie de publicacions dins el nostre context que cal esmentar, com el volum elaborat per Mercedes de la Fuente i editat per la Conselleria de Benestar Social de la Generalitat Valenciana (2009) amb el títol *Valencianas célebres y no tanto (s. XIII-XXI)* que, malauradament, no ha tingut una difusió suficient a pesar del seu to merament divulgatiu. Amb posterioritat aparegué la monografia «Mujeres con mayúsculas. Barricadas, salones y escritorios (siglos XVII-XIX)», del núm. 15 en la revista *Dossiers Feministes* (2011), publicada per l'Institut d'Investigació Feminista de la Universitat Jaume I de Castelló de la Plana; i l'edició de les *Actas del I Congreso Las mujeres en el ámbito literario: el estado de la cuestión* des de la mateixa Universitat Jaume I/Fundación Isonomía (2011). L'any 2012 isqué al món editorial el volum *La impressora Jerònima Galés i*

11 Vegeu Baranda/Marín (ed., 2014).

12 En l'àmbit de les lletres femenines catalanes, cal tenir en compte les següents aportacions: Manuel Martí i Ascó (2004); Kathleen McNerney, María Jesús Castillejo i Violeta Ortega (2004); Ramon Pinyol (2010); i vegeu també les entrades en l'apartat de Bibliografia els estudis de M. Ángeles Herrero, Eulàlia Miralles i Verònica Zaragoza.

els Mey (València, segle XVI) de Rosa M. Gregori Roig. I directament relacionat amb la dona escriptora i l'àmbit lingüístic català, el 2013 veié la llum la publicació *Scripta. Revista Internacional de Literatura i Cultura Medieval i Moderna* (<<https://ojs.uv.es/index.php/scripta>>), dirigida pel professor Vicent J. Escartí, revista digital que té una especial rellevància i interès perquè, entre altres motius, va encetar el seu primer número amb un monogràfic sobre «L'escriptura en femení a les terres de llengua catalana (segles XVI-XVIII)» a cura de la investigadora Verònica Zaragoza (2013b: 266-270). Aquestes contribucions, entre d'altres, es veuen afavorides per múltiples iniciatives col·lectives, com el *Diccionari Biogràfic de Dones* (<www.dbd.cat>), el Centre Dona i Literatura (<www.ub.edu/cdona/es>), Duoda i la seua Biblioteca Virtual de Recerca (<www.ub.edu/duoda/?lang=ca>), i col·leccions com «Espai de dones» i «Capsa de Pandora», etc.¹³ Esperem i desitgem que aquesta *eclosió* de la dedicació al món de les lletres femenines de segles enrere no siga una moda passatgera. Ans el contrari, hem de fer-nos ressò d'una exposició que naix amb l'especial fi de voler contribuir a fer visible l'obra de 453 escriptores valencianes des de sor Isabel de Villena fins als nostres dies: «Nosaltres, les escriptores. Valencianes en el temps» (a càrrec de Manola Roig i Rosa Roig, comissàries de l'Exposició; organitzada per la Fundació pel Llibre i la Lectura dins del Pla Valencià de Foment del Llibre i la Lectura de la Generalitat Valenciana, inaugurada a València el 17 d'octubre de 2016).

Resseguint aquest estel d'estudis i projectes, el nostre volum pretén oferir una panoràmica de les lletres femenines valencianes durant els segles XVI-XVIII i resoldre algunes incògnites al voltant d'aquest univers literari. Això és, obrir noves perspectives al coneixement i la difusió de les autores valencianes *modernes*, mirar de resoldre el buit d'autories femenines en el cànon literari i aportar-ne una anàlisi des d'una visió de crítica de gènere. En primer lloc, volem donar visibilitat a algunes autories –a aquelles escriptores que compten amb més interès per diferents motius– del centenar que conformen

13 Enumerades amb detall en Miralles/Zaragoza ([2012]: 177-179).

el *Catàleg d'escriptores valencianes dels segles XVI-XVIII* (des que isqué a la llum l'any 2009),¹⁴ fer-ne una valoració pel que fa al seu estatus social i els segles de vivència. En segon lloc, mostrar el ventall de gèneres conreats pel conjunt d'escriptores que coneixem, el qual es caracteritza per una palesa heterogeneïtat, sent l'espai conventual el major productor de textos; i fer un recorregut per la prosa religiosa, especialment per les autobiografies i les confessions espirituals, perquè és un camp que compta amb diverses aproximacions en el món hispànic, però que manca en l'àmbit valencià (geogràficament parlant).¹⁵

En tercer lloc, esbrinar quina era la llengua literària de les valencianes *modernes* i fer veure que els seus textos responen a la globalitat de la realitat lingüística del període modern (català, castellà, llatí); de fet en l'estudi d'Herrero (2009) no s'acabà de saber fins a quin punt es mantenia l'ús de la llengua catalana només a partir dels títols de les obres que s'apuntaven de cada autora del *Catàleg*.¹⁶ Potser eren escriptores que, en bona part, parlaven valencià de manera habitual, però que per diverses causes acabaren per tenir una expressió escrita en castellà; o dit en altres paraules, és possible que una bona part de les autores fossen valencianoparlants, però que per circumstàncies i factors històrics, etc., tenien una expressió escrita majoritàriament en castellà, i això és una realitat lingüística que en el context valencià mereix ser tractada perquè, resseguint les paraules d'Albert Rossich

14 Vegeu Herrero 2009 i ([2016]).

15 Podem destacar el volum antològic de Mª Teresa Triviño (1992) amb el títol d'*Escritoras Clarisas Españolas* que és una mostra ben il·lustradora dels seus escrits, però, no es tracta d'una edició crítica; i en l'àmbit de parla catalana hem de celebrar l'aparició de l'estudi d'Anna Garcia Busquets (2013a) sobre «l'única autobiografia espiritual en català de moment coneguda del període d'hegemonia del gènere», com és la de la laica Teresa Mir i March (1681-1764); també hem d'afegir els treballs d'Herrero (2010 i 2013b). En el camp de la poesia femenina de l'edat moderna en territori de parla catalana hem de tenir ben presents les importants aportacions de la doctora Verònica Zaragoza.

16 Això és, si l'encapçalament d'alguns dels escrits, en castellà, corresponia o no a la llengua original del text. La hipòtesi és que podria tractar-se d'una traducció a posteriori a la llengua castellana, fins i tot hi havia casos en què no es donava un títol concret, sinó una explicació d'allò que escrigué l'autora en qüestió.

i Jordi Cornellà (2014: 13): «una tradició literària no s'ha fet només a partir de les obres que constitueixen aquesta tradició». Pensem, doncs, que un «criteri unilingüe» (Rossich/Cornellà 2014: 17) no és suficient per a descriure la complexitat dels diversos escrits que s'han produït en un context determinat i,¹⁷ sens dubte, les diferents manifestacions escrites per fèmines han de servir igualment per a explicar el context sociolingüístic i cultural del moment en què van ser produïdes.

En quart lloc, reflexionar i qüestionar la tradició del cànon literari, ara que som plenament conscients que no hi hagué un forat en la producció literària femenina des de l'edat mitjana fins a la contemporània, i que hi ha dones que caldria valorar amb més justícia. En efecte, els estudiosos i les estudioses de les primeres contemporànies valencianes s'havien trobat amb una buidedat que, gràcies als recents estudis –si bé parcials– de les autores *modernes*, evidència, com ja va fer constar la doctora Maria Lacueva ([2013]), que existeix una genealogia femenina d'escriptores valencianes,¹⁸ des d'aquelles *trobairitz*. És important, per tant, acabar de resoldre el buit hereditari femení en què ens trobem dins del cànon de la Història de la Literatura Catalana i Hispànica (atés que, tot i la demarcació geogràfica de les autores com a valencianes, la majoria dels seus textos són escrits en castellà, a pesar que tenim testimonis que algunes d'elles podrien ser valencianoparlants).

I en cinquè lloc, fer constar que l'arbre genealògic en les lletres femenines valencianes és més a prop de ser complet, tot acabant d'encunyar-ne una genealogia; per això resseguim l'empremta d'au-

17 Com indiquen Albert Rossich i Jordi Cornellà (2014: 15, 19) és obvi que «la literatura s'elabora amb materials lingüístics» i que «els estudis literaris han tendit a compartimentar-se en funció de la seua especificitat lingüística». Un «multilingüisme literari» que ha existit al llarg de la història de la literatura catalana, més en unes èpoques que en unes altres, com l'edat moderna en què «ha proliferat especialment i ha donat origen a nous gèneres i propostes».

18 Fruit d'aquesta evidència s'originà l'article de Maria Lacueva i M. Ángeles Herrero (2016): «Construyendo las genealogías femeninas literarias valencianas: estado de la cuestión» en el congrés *Memoria, identidad y género en las literaturas hispánicas*, del 24-27 abril 2014, Universitat de Varsòvia.

tors com Francesc Almela i Vives (1964) i Maria Lacueva ([2013]). Llavors també estarem més capacitats/des per a esbrinar fins a quin punt alguna n'esdevingué model de la resta de lletraferides valencianes *modernes*, com a continuadores de les valencianes medievals o de les seues «germanes» peninsulars. En definitiva, volem deixar el camí obert a futures investigacions sobre la nòmina d'autores i obres aportades i poder estudiar-les en tota la seua complexitat.

Un centenar d'autores i una barreja de gèneres. Confessions i 'vides' com a manera d'expressió femenina

Y ara he comprés lo que altres vegades comprenia que jo havia de escriurer y no se me declarava lo que havia de escriurer, y ara me aparexia que me deyan: –Axò és lo que has de escriurer, y quant ho escrivia tenia los matexos affectes de quant ho comprenia (...).

Rahó de l'esperit (1709-1714) de Teresa Mir i March..., *Op. cit.*, pp. 139-140.

No fa gaire només coneixíem un grapat d'autories femenines que s'albiraven molt tímidament entre alguns manuals i catàlegs bibliogràfics. Per aquesta raó no gaudim a hores d'ara d'un nombre ni molt menys rellevant d'estudis crítics de les obres de les autores que puguen ser referents directes en el tractament dels escrits de les valencianes *modernes*, independentment en la llengua en què escrigueren (català, castellà o llatí),¹⁹ excepte alguns casos que són ben dignes de menció:²⁰ el d'Hipòlita Roís de Liori (1479-1546)²¹ –en llengua catalana–, i María Igual (1655-1735)²² –en llengua castellana– amb edicions crítiques (Ahumada 2003; Mark (2001 [1999])); i Mas

19 Tot atenent a la globalitat de la realitat lingüística del període cultural de l'edat moderna valenciana com ja s'ha indicat.

20 Ja assenyalats en Herrero (2013a: 273).

21 La «trista comtessa de Palamós», nascuda a València i descendent del llinatge d'Aragó, visqué a cavall entre València i Barcelona. Mantingué una ingent correspondència amb els seus administradors, amistats valencianes i especialment amb la seua filla Estefania. Per a aprofundir-hi, vegeu els estudis d'Eulàlia de Ahumada en l'apartat de Bibliografia i la seua fitxa en el *Diccionari biogràfic de dones* (<<http://www.dbd.cat/>>).

22 María Igual, marquesa de Castellfort, nasqué a Castelló de la Plana. Marxà a viure a València on participà en les acadèmies literàries i mantingué una tertúlia al seu palau. Conreà diferents gèneres en llengua castellana, especialment la poesia, i amb prodigalitat, perquè sembla que podria haver format diversos volums si no n'hagués cremat la major part; se salvaren algunes composicions

i Usó/Vellón 1997, respectivament), i sor Úrsula Micaela Morata (1628-1703)²³ –en llengua castellana– que gaudeix d’una abundant bibliografia.²⁴ Aquestes, per contra, sí que han causat l’interès dels estudiosos més recentment (si ens fixem en els anys d’edició de les obres), per tenir unes produccions considerables, i ben variada en el cas de María Igual (qui conreà diferents gèneres que són aliens a la resta d’autores valencianes *modernes*). La conseqüència és que hi ha encara un nombre significatiu d’escriptores que són poc o gens conegudes. Els escrits de la resta no han estat atesos convenientment, per tant, no s’ha produït una valoració de la crítica literària.

El resultat de l’estudi *Lletraferides modernes. Catàleg de les escriptores valencianes dels segles XVI-XVIII* (Herrero 2009) donà com a fruit un total de cinquanta-set escriptores valencianes; però posteriorment, el 2016, la nòmina d’autories del *Catàleg* s’ha vist ampliada gràcies a les conclusions de la tesi doctoral *Esriptores valencianes de l’edat moderna: Catalogació, contextualització i difusió*,²⁵ la qual trau a la llum una cinquantena més d’autories femenines valencianes dels segles XVI-XVIII (d’origen o d’adopció, tot i que aquestes darreres en són

gràcies al seu nét que les enquadrà en tres volums; vegeu especialment els estudis de Mark (2001 [1999]) i Mas i Usó/Vellón (1997).

23 Nascuda a la ciutat murciana de Cartagena, la caputxina va ser una important figura dins de l’àmbit espiritual alacantí; de fet, va ser fundadora del convent dels Triunfos del Santísimo Sacramento d’Alacant. Remetem principalment a la tesi doctoral *La madre Úrsula Micaela Morata y la fundación de las clarisas capuchinas. Espiritualidad femenina y realidad social en el Alicante de los siglos XVII y XVIII* de Mª Carmen Cortés Sempere, Departament d’Història Medieval, Història Moderna i Ciències i Tècniques Historiogràfiques de la Universitat d’Alacant, 2016.

24 Remetem a Herrero (2009 i [2016]) per a ampliar les referències bibliogràfiques de cadascuna de les autores valencianes *modernes* que apareixen anomenades en aquest volum.

25 Tesi defensada al gener de 2016, Departament de Filologia Catalana de la Universitat d’Alacant, sota la direcció de la Dra. Marinela Garcia Sempere. L’estudi es plantejava amb el propòsit de recuperar, fer conèixer i difondre l’obra femenina de les valencianes de l’edat moderna, centrat sobretot en les que escrivien en prosa.

minoria).²⁶ Hi ha, per tant, un centenar de dones que mereixen ser tretes de l'anonimat.

Majoritàriament les fèmines que apareixen catalogades (Herrero 2009 i [2016]) són monges professes en ordes religiosos o beates²⁷ –un importantíssim grup on es troben Margarita Agulló (1536-1600),²⁸ Francisca Llopis (1570-1650),²⁹ Rufina Ros de Jesús (1658-1697)³⁰ o Beatriz Ana Ruiz (1666-1735)³¹–, que comprenen gairebé el setanta per cent de tot el conjunt. Els ordes a què pertanyien les monges professes són, en aquest ordre: clarisses, agustines, dominiques, i carmelites i cistercenques, amb menys representació. Sens dubte, totes elles van ser unes privilegiades per poder accedir a la pràctica de l'escriptura, com assenyala Zaragoza (2013e: 35):

Als territoris de parla catalana, les diverses contribucions dedicades a catalogar i a estudiar els textos femenins d'època moderna han

26 El criteri seguit per a la incorporació d'autories havia estat, bàsicament, incloure-hi aquelles dones valencianes d'origen o d'adopció, nascudes entre els segles XVI-XVIII, el nom de les quals apareguera en els diferents catàlegs, repertoris, cròniques, relacions històriques, etc., en què indicaren que hagueren escrit cap text o que assenyalaren que sabien escriure, quan no era habitual que així fóra (Herrero 2009: 32-34). Però no s'hi inclou el nom de totes les prioros o abadesses si només hi havia la notícia que hagueren escrit cartes administratives (donat que aquesta era una tasca intrínseca a la seua posició).

27 Per a aprofundir en la figura de les beates valencianes, vegeu Orellana (1887) i els estudis de Pons Fuster i les aportacions d'Antonio J. Puigcerver en l'apartat de Bibliografia.

28 La xativina, del tercer orde de sant Francesc, és figura de referència en el món de les beates valencianes de finals del segle XVI. Es traslladà a València a instàncies del Patriarca Ribera.

29 Nascuda a Alcoi i traslladada a València, com diu Pons (1991a: 86, 90-91), gaudí d'especial fama dins el panorama espiritual valencià a causa de la mort del clergue F. Jerónimo Simón, amb qui tenia una estreta relació «personal y espiritual». A més, era considerada per molts com la seua mare i mestra espiritual.

30 Aquesta oriolana pertanyia al tercer orde de sant Francesc. Escrigué la seua *vida*, així com algunes composicions poètiques i una carta. Vegeu el volum del seu pare espiritual Pedro Domingo (1697).

31 Guardamarenca, professa d'hàbit del tercer orde de sant Agustí, no sabia llegir ni escriure, dictà les seues visions al capellà Miguel Pujalte. Vegeu, entre d'altres, Aparicio (1986, 1989 i 2001), Boix ([1736]), Pérez (1744), Pons (1991bc, 2008, 2015ab) i Puigcerver (2013 i 2015).

revelat una important producció gestada majoritàriament a l'àmbit conventual. Foren les religioses les que, afavorides pels espais de llibertat que els va concedir el claustre, van deixar escrites més obres de diferents gèneres (...).

Per contra, només una mínima part pertanyia a un món «alié» al religiós, com la impressora Jerònima Galés (?-1587),³² Hipòlita Roís de Liori –mare de l'escriptora de cartes Estefania de Requesens i Roís de Liori (circa 1504-1549)–, Ángela Carlet (?)³³ o la castellanenca María Igual.

Un bon nombre d'aquestes dones pertanyia a la noblesa, com les de la família Borja: sor Francisca de Jesús (1498-1557),³⁴ sor María de la Cruz (1514-1582),³⁵ Luisa de Borja y Aragón (1520?-1560),³⁶ sor Juana de la Cruz (1535-1601),³⁷ Dorotea de la Cruz y de Borja (1538-

32 Impressora, una dona de lletres amb un coneixement cultural extens i notable. Compongué el sonet «Puesto que aquel mujerial flaco bullicio», publicat en els preliminars de la traducció castellana d'*El libro de las historias* de Paulo Jovio, el 1562. Vegeu Fernández (2004) i Gregori (2012).

33 Filla del baró de Carlet, residia a València quan Lucio Marineo Sículo en féu esment en *Cosas memorables de España*; sembla que escrigué epístoles i oracions (possiblement en llatí), però actualment no estan localitzades. Vegeu Serrano y Sanz (1975: I, 177).

34 Isabel de Borja y Enríquez, filla de Joan de Borja i María Enríquez de Luna, i tia de sant Francesc de Borja, va ser abadessa del mateix monestir de Gandia, i renuncià al seu càrrec per a dur endavant una sèrie de fundacions, com la de les Descalces Reials a Madrid, tot i que no pogué veure-la perquè morí abans. Molt versada en la llengua llatina, rebé també una bona instrucció literària de sa mare. Escrigué diverses cartes, així com unes *Exhortaciones espirituales* i *Exercicios santos*. Vegeu, entre d'altres estudis, Triviño (1992: 21-27).

35 Filla dels ducs de Gandia, Juan de Borja i Juana d'Aragó. Professà al monestir de Santa Clara de Gandia. Es conserven quatre cartes de la seua mà (una en italià); vegeu Triviño (1992: 28-32).

36 Filla de Juan de Borja, tercer duc d'aquell estat, i de Juana de Aragón, néta del rei Ferran el Catòlic i germana de sant Francesc de Borja. Va ser comtessa de Ribagorça i duquesa de Vilaformosa. Entre altres, escrigué «*Dos oraciones, una de mañana y otra de tarde*» i «*Cartas*» amb les persones més insignes del seu temps. Vegeu Muniesa (1691) i Nonell (1892).

37 Nasqué a Gandia, filla dels ducs Joan de Borja i Francisca de Castro, germana de sant Francesc de Borja i Luisa de Borja, i neboda de sor Francisca de Jesús. Va ser abadessa primera de les Descalces Reials de Madrid. Escrigué

1552),³⁸ sor Juana Bautista de Borja y Aragón (?-1568),³⁹ sor Juana Bautista de Borja y Manuel (h. 1560-1611)⁴⁰ i sor María Gabriela de Borja (?-1590/93).⁴¹ Comptaven, doncs, amb una posició social rellevant, igualment algunes dins del món conventual com sor Úrsula Micaela Morata, sor Mariana de San Simeón (1569-1631)⁴² o sor Inés del Espíritu Santo (1612-1668).⁴³ D'altres, a més a més, havien tingut relació amb personatges amb una consideració important en la seua època, com Jerónima Ribot amb Llorenç Palmireno.⁴⁴ Tanmateix, com que no teníem un coneixement suficient d'aquestes autores,

cartes en llatí i la vida de la monja portuguesa sor Ana de la Cruz. Vegeu Carrillo (1616) i Amorós (1981).

38 Filla del duc Francisco de Borja i la duquesa Leonor de Castro. Nasqué a Valladolid però entrà al convent de clarisses de Gandia a l'edat de quatre anys. Morí abans de complir els catorze anys i no arribà a professar-hi. Vegeu Pastor (1655: 199-202).

39 Filla de Joan de Borja i Juana de Aragón, ducs de Gandia, i tercera germana de sant Francesc de Borja, entrà de molt petita al monestir de clarisses de Gandia, on professà. A banda d'epístoles, escrigué un *Tratado sobre la Trinidad i Exercicios preparatorios para la muerte*. Vegeu, entre d'altres estudis, Triviño (1992: 31-32).

40 Filla de Pedro Luis Galcerán de Borja –germà de pare de sant Francesc de Borja– i de Leonor Manuel, professà a Santa Clara de Gandia. Escrigué les experiències de Déu relatades per sor Anastasia de la Encarnación (1574-1654) a Lerma. Vegeu Triviño (1992: 94-95).

41 Filla dels ducs de Gandia, en Joan de Borja i la segona muller na Francisca de Castro Pinós, per tant, germana de sant Francesc de Borja per part de pare. Professà en el monestir de clarisses de Gandia, del qual va ser abadessa. Es conserva una carta seua dirigida al seu germà sant Francesc. Vegeu Triviño (1992: 33-34).

42 Agustina professa del convent de la Santíssima Sang de Dénia, fundadora del convent del Corpus Christi d'Almansa (1609) i del de Múrcia (1616). Va ser autora de nombrosos escrits de caràcter religiós, com «Puntos de la Sagrada Pasión», «Apuntamientos de varios sucesos de su vida», «Avisos espirituales», *Espejo de una religiosa perfecta* (en vers), així com «Cartas espirituales», entre altres. Remetem a Belmonte (2011) i Panedas (1998).

43 Nascuda a València, professà en el convent de religioses dominiques de santa Maria Magdalena i va ser fundadora del de Corpus Christi de Vila-real, del de Carcaixent i de Betlem. Escrigué una «Relación de la vida, por orden de sus confesores» i cartes espirituals. Vegeu, entre altres, Callado (2014 i 2015) i Sempere (1903).

44 Llegim: «Jerónima Ribot, mujer de don Acadio de Ribellas, señor de Alcudia, en el Reino de Valencia, fue excelente en la inteligencia de las lenguas